

De, mondtam, a szaktudomány nem elégtette ki. Az élet érdekelte. Az Eötvös Collegium élete, amelyben diákéveit töltötte, a gimnázium élete, amelynek munkakörében Pápán és Budapesten olyan termékeny éveket töltött s amelynek problémáiról számos lényeges tanulmányt írt, a debreceni egyetem élete, amelynek falai közt, mint a magyar irodalom tanára, a maga méltó helyét megtalálta s hosszú évek szép munkatervének alapjait lerakta s az irodalmi élet, amelyben kritikusként s úgy is, mint a *Protestáns Szemle* szerkesztője cselekvő részt vett. Izlése a magyar klasszikusokon nevelődött, mesterének, Horváth Jánosnak, leghívebb tanítványai közé tartozott: egyformán nagyra tartotta a tárgyi hűséget s az esztétikai magyarázatot, végtelen alapossággal és tárgyyszeretettel tudott elmerülni egy-egy régi mű vizsgálatába s volt ereje s érzéke hozzá, hogy lefújja róla századok porát, de órákig tudott vitatkozni egy-egy kezdő költő friss kézírata felett. Az élet, amely a múltban és jelenben egyformán érdekelte, egy pillanatra sem engedte el magától s végül is megölte.

Nemzedékének legjobbjaival együtt kellett elpusztulnia oly korszakban, amely különös szeretettel fojtogatta meg legszebben éneklő madarait. Nemcsak nemzedékét érte súlyos veszteség halálával, hanem az egész magyar irodalmat és irodalomtudományt is. Társaságunk nevében és fórumán is tisztelettel és szeretettel emlékezünk rá.

KERESZTURY DEZSŐ

HALÁSZ GÁBORRÓL

Személyes emlékekből indulok el. Mindez magánügy, de mégis leírom: — közel álltam hozzá. — Neki köszönöm elsősorban, hogy közvetlenül az egyetem elvégzése után, úgynevezett ÁDOB-os gyakornok lettem az Országos Széchényi Könyvtárban. A könyvtári munka után minden nap együtt villamosoztunk hazafelé — hármasban Rédey Tivadarral, a Hírlaptár igazgatójával, — és a Margit körút elején, egy borbélyműhely előtt, gyakran még fél órával tetéztük a munkaidőben elkezdett, a villamoson folytatott témákat, könyvekről, irodalomról. Rédey beretválni ment a borbélyhoz, én Szász Károly utcai albérleti szobám irányába, Halász pedig óbudai lakása felé. Otthonát, magán-körülményeit homály borította; lakásában még ifjúkori barátai sem fordultak meg. Ez a kitűnő társalgó, következetes logikával vitatkozó férfi megfoghatatlanul magányos ember volt. Személyes átfűtöttségű írásai közül is a legszemélyesebb eszsjében olvassuk:

„Vannak gyógyíthatatlan magányosok, akik, mint Pascal az örvényt, remetebarlangjukat hurcolják magukkal, bárhol is üssenek tanyát. Láthatatlan fal választja el őket a környezettől; egyik sem vesz tudomást róla, csak ha közeledő kedvében a világ, túlárado hangulatukban ők maguk beleütköznek.” — A súlyosan telített két mondatot az öreg Bessenyeiről szóló tanulmányából, *A bihari remetéből* idéztük. Bessenyeiről szól a két mondat, de aki ismerte Halász Gábort, jól tudja, a citált szavakban ugyanúgy, mint az egész tanulmányban, Bessenyei vonásai mögött önmagáról rajzolt görcsösen kegyetlen, megrázóan leleplező arcképet. Ironikus mosollyal önmagára utal már a cím is; mintha ezzel hitelesítette volna a *címét*, amellyel még ifjú korában illette Szerb Antal: *Az óbudai remete*. Fiatalkori barátai mind így emlegették, kissé ajkbiggyesztő hangsúlyt adva a jelzőnek szintúgy, mint a jelzett szónak. De az ajkbiggyesztés öntudatlanul tiszteletet is jelképezett; tiszteletadást a magányos ember mindenütt társtalan zavarának, az ezzel járó gőgnek és büszkeségnek, a magányosság fölemelő és megalázó szomorúságának.

Barátságunk elmélyülésétől már nemcsak a munkanapok beszélgetéseire emlékezem; találkoztunk vasárnap délelőttönként is, többnyire a Centrál- vagy a Lánchíd kávéházban. A barátság „elmélyülése” nem jelentette azt, hogy ez a különös férfi egy pillanatra is feltárta volna remeteéletének, belső világának titkait. Mindössze arról volt szó, hogy vonzódtam hozzá, s ő pedig örömmel fogadta vonzalmamat. De — miként másokat — engem sem engedett belépni abba a bűvös körbe, amellyel magányát körülbástyázta. Vonzódtam hozzá, de viaskodtam is vele. Vonzott mindenekelőtt hatalmas kultúrája. (Halász Gábor a magyarokon kívül fogantatásuk nyelvén ismerte az angol, a francia, és a német irodalmat. De közvetítő nyelvek segítségével más nagy irodalmakban is otthonos volt. Az irodalom mellett foglalkoztatták a kapcsolódó tudományok. Pályakezdekor az esztétika elméleti kérdései felé tájékozódott, tanulmányozta a filozófiát, s késői korszakának néhány esszéje magas szintű történelmi és társadalmi ismeretekről tanúskodik.) Kultúrájával együtt, különösen képpen vonzott — legtöbb kortársával ellentétben álló — racionalizmusa, az értelemben vetett hite. Már fiatalon vallotta: „... csak az igazság sorsa relatív, nem maga az igazság.” Vonzást táplált bennem esszéinek a racionalizmussal párosuló rendkívüli érzékenysége, az alkotó egyéniségek emberi vonásainak és írói sajátosságainak árnyalatokra bontott, izgatott, lélektani érzékre valló megítélése, s az ezt kísérő nagy gondolatgazdagság. És több mint vonzást, tiszteletet váltott ki egymást követő írásainak a szerző tegnapi önmagával is szembeforduló útkeresése, amit legnagyobb előrelendülésekor, utolsó korszakában keletkezett egyik cikkének címe jelképesen érzékeltet: „Továbbjutni.”

Vonzódtam hozzá, de viaskodtam is vele. Viszolygást váltott ki bennem Halász addigi esszéinek alaptendenciája, szemlélete, tevékenységének irányulását megszabó emberi magatartásával együtt. Csak néhányat említek, az ellenérzést kiváltó sajátosságok közül, a legfontosabbakat.

Anakronisztikus elkülönülési törekvése, *arisztokratizmus*a nemcsak bennem, még ifjúkori barátaiban, (Szerb Antalban, Kerecsényi Dezsőben, Hevesi Andrásban, Cs. Szabó Lászlóban és Ignótus Pálban) sem találkozhatott egyetértéssel. Arisztokratikus elkülönülés jellemezte emberi magatartását, ami talán velejárója, torzszülöttje volt magányosságának. Ő írja: „Jó egyedül lenni, hiszen aki magányos, már ezáltal különb a sokaságnál.” Ez a furcsa arisztokratizmus — ami végső soron világnézeti probléma volt —, átjárta indulásától a 30-as évek második felébe belenyúlva írásait, meghatározta irodalmi ízlését. Ebből a szemléletből kiindulva helyezkedik szembe a romantikával, a 19. század demokratizmusával és a liberalizmussal. Ilyen irányulásúnak sejtí az irodalmi fejlődés elkövetkező útját is. Egyik ifjúkori írásában olvassuk: „A kialakuló új líra nagyon valószínűen arisztokratikus lesz... egész kevesekhez fog szólni: a kiválasztottak szellemi fényűzését szolgálja majd intellektuális szépségeivel... a romantikus én líránál magasabbrendű, értékesebb szépségeket ígér.”

Az alkotó, emberi személyiség mélyére hatoló nagy portréi — mint a Kazinczy-, a Széchenyi- és a Bessenyei-esszé — rendkívüli hatást tettek reám. Ugyanakkor — nem kisebb mértékben, mint az arisztokratizmusra, — értetlenül tekintettem arcképtanulmányainak elvi megalapozását alkotó *ahistorizmusára*. Halász Gábor — ifjúkori barátai között egyedül — szemben állt a szellemtörténettel. Szembenállása azonban nem a történetiség, hanem a historikus gondolkozást mellőző szemléletből táplálkozott. A szellemtörténeti iskolával homlokegyenest ellentétes példát, Sainte-Beuve módszerét követte. De az ő alkotásainak felidézésekor is az ahistorizmusnak adott hangsúlyt: „Sainte-Beuve... módszere jó volt, — írja — és alap lehet az azóta sokfelé kalandozó irodalomkutató számára. A módszer lényege: kritikai szempontokkal helyettesíteni az irodalomtörténetit, ha tetszik, *anakronisztikusan kezelni a múltat*.” (Kiemelés tőlem.) Ehhez csupán annyit, amit nem egy alkotó egyéniség műve példáz, Halász Gábornál is megessett: bármennyire történetietlen színeléletet vallott elméletben, nagy portréi, éppen ezáltal, hogy minden jelenségre figyelmező, mély eleinzésre épültek, akarva nem akarva, korántsem olyan történetietlenek!

Halász Gábor arisztokratizmus és ahistorikus elméleti fejtegetései mellett — ha csak néhány kirívó vonást emelek is ki-ellentmondásos esszéírói természetrajzából —, említeni kell még sajátos *konzervatíviz-*

musdt. Babits Mihály pontosan írt erről; vitatkozva Halász Gáborral, aki 1935-ben kísérletet tett a maga nemzedékének Babitstól és kortársaitól való elkülönítésére.

„Ő az – írja Babits – aki legtípikusabban mutatja nemzedékének azt a jellegzetes vonását, melyet jobb szó híján konzervativizmusnak nevezhetnék. Ez a nemzedék karakterére és hajlamaira nézve igazán távol van attól, hogy forradalmi legyen. Még reformtörekvései is igazában konzervatív törekvések, s jelszavuk az lehetne 'mentsük ami menthető!' Szellemük adottságai az újítás helyét a tanulásra, az örökség fölhasználására, az elért eredmények számbavételére utalják őket az irodalomban is... Írásaiból ultratradicionális világnézet, s valami neo-klasszicista irodalmi felfogás árad. Nyilvánvaló, hogy az én irodalmi gondolataimnak is konzervatív oldaluk érintették benne leginkább a rokonhúrt.” Babits pontos szavaihoz annyit, a költő a polémiát megelőzően, de utána is nagyra értékelte Halász Gábort. Életében megjelent utolsó kötetében kiadta ugyan a vitairatot, azonban a jegyzetek között így ír: „Sajnálom, hogy Halász Gáborról egyéb cikkem nincsen: a kiváló esszéista megérdemelné, hogy a kortársait felsorakoztató lapokon ezenkívül is szerepeljen.”

Nem folytatom tovább az ellentmondások felsorakoztatását. Ma már – történelmi és társadalomlélektani megközelítéssel – különben is legszívesebben csak elemezném és magyaráznám e nem mindennapi egyéniség torzulásait, s a torzulásoknak esszéit átható vonásait. De évtizedekkel ezelőtt nem elemeztem és nem magyaráztam. És éppen azért, mert kezdettől fogva nagyra értékeltem őt, s ÁDOB-os gyakornokságomért hálás voltam neki, nem tudtam napirendre térni e kérdéseken. Kerestem a vele való találkozásokat; a mindennapi találkozások sohasem jártak tapasztalatok nélkül, de a fiatalember ellenvéleményeit fölényes kultúrájával, s nem csekély iróniával – amiben később fel kellett fedeznem az öniróniát is – lehengerelte. Hogy miként oldódott meg bennem a vonzódás és némely lényeges alapvonásával való vívódás ellentéte, ez már csakugyan az én magánügyem, nem őt világítja meg, hanem engemet. De egyébként is ez már arra az időszakra esik, amikor Halász Gáborban bekövetkezik az első lényeges *továbbjutási tendencia*, a 30-as évek első és második felének fordulóján.

Mert a változás gondolkozásának alaprétegeiben már ekkor megindul. Nem hiszem, hogy tévednék, hogyha a változást összefüggésbe hozom az európai változásokkal, a légkör mind élesebbé válásával, a fasizmus fokozódó sikereivel, ami már veszélyeztetni kezdi az ő arisztokratikus magányát, könyvek között töltött elvonultságát is. Izgalmas feladat lenne ez időszaka egymást követő tanulmányainak mondatfűzésében, jelzőiben, hasonlataiban – mert ezekben is kifejezésre jut – szemmel kísérni e rendkívül érzékeny idegrendszerű író gondolkozásában, szemléletében fokozatosan bekövetkező változásokat. De nyomon követhető kevésbé finom – a mostani keretekbe belcérő –, részletezőbb elemzést nem igénylő megfigyelésekkel

is. Míg korábban, a maga világába bezárt konfliktusainak lencséjén át, szinte kizárólag a múlt kiemelkedő személyiségeinek arcvonásait kutatta, most kezd figyelni a környezetre. Írások sora jelenik meg tőle öregebb és fiatalabb kortársairól, köztük kísérletet tesz a *Medvetánc* költője világának megközelítésére. Ismertem a költőnek a cikk megjelenése után Halász Gáborhoz írt levelét. Vitába szállt kritikuskával, de ugyanakkor költészete egyik legjobb „esztetikus” értőjének nevezte. József Attila halála után Halász újabb esszét ír, most már a költő *Összes verseiről*. Az újabb esszében idéz a levélből is, mégpedig ilyen kommentárral: „...levele ekkor csodálatos önismerettel világosított fel tévedésemről.”

Vázlatos gondolatmenetünkben az olyan rendkívül komplikált folyamat, mint Halász Gábor 30-as évek második felével kezdődő korszakának alakulása, formálódása, akarva nem akarva leegyszerűsödik, mélyebb elemzés nélkül valójában nem is ragadható meg. Mégsem tehetek most mást, minthogy a továbbiakban is utalásokra szorítkozzam. Ebben az időszakban jön létre Thomas Mann *József Egyiptomban* című regényéről szóló írása és a nagy Proust-esszé. A korábban ahistorikus szemléletű író ekkor már fokozatosan figyel a történelem mozgására; a *József*-regényben egyebek mellett azt elemzi, miként keresi a nagy német író — Halász szavaival — a „történeti lényegét” és „használja fel” saját műfaji céljaira. A Proust-esszében pedig, a sokoldalú elemzésben ott bújkál — nem egy utalást találunk arra vonatkozóan —, hogy Proust egy hanyatló osztálynak a nagy kifejezője. A 30-as évek közepével kezdődő, az esszékben már csírázó, alakuló változáshoz még csupán annyit: most, amikor kortársairól, magyarokról és külföldiekről, vagy a halott Proustról szól, már nem valami szűk arisztokratikus körnek ír, mint korábban, hanem bevallottan az irodalmi ízlést óhajtja formálni.

Az esszékben finom elemzéssel nyomon követhető átalakulás, a 30-as évek végén, a 30-as 40-es évek fordulóján érik teljessé, s lesz jellemzője Halász hátralevő esztendői tevékenységének. Ő, aki korábban a 18. századot tekintette eszményképének, s 19. századi íróról nem írt, legfeljebb a felvilágosodáshoz kapcsolódó 19. század elejeiről, most egymás után fedezi fel a múlt évszázad tudósait, gondolkodóit és politikusait: Szalay Lászlót, Csengery Antalt, Trefort Ágostont. Majd a 19. század felé forduló érdeklődésének összefoglalásaként kiadja *Magyar Viktoriánusok* című tanulmányát. A kor tudósainak, gondolkodóinak és politikusainak felfedezése nyomán — kétségtelenül azonos indításból — jut el a század nagy realista regényíróinak felfedezéséhez és elemzéséhez. Tanulmányt ad közre *Két évforduló* címen Tolsztojról és Hardyrol, megírja a címében is jelképes értelmű *Balzac példáját*. És az a Halász Gábor — aki az egyik

legszebb esszé írta Magyarországon Proustról — *A stilizálás alkonya* című tanulmányában már így nyilatkozik:

„Valamiféle realizmusra van szükség . . . de ez nem lehet a valóság fényképezése többé . . . a forma merészségei után egy-két úttörő megpróbálja a mesét izzítani, epopea rangjára emelve a kisemberek mindennapi dolgait is. De nem a pusztá szimbolikus távlattal, ahol az események mint egy szertartásban vagy játékban csak a rítust szolgálják, hanem a tények lenyílgöző tömegével, a részletek fullasztó bőségével, a mindennapok gazdagságának igazolásával. Az új realizmusban telhetetlenség társul komolysággal, szenvedély a tárgyilagossággal: mi szükség volna itt még a cirádák külsőséges lobogására?”

Utolsó, nyomtatásban megjelent írásai közül, a címében ugyan csak jelképcs *Továbbjutnira* már utaltunk. Az akkori fiatal költőnemenzedékről ír. Elégedetlenség árad szavaiból, az „elakadás veszélyétől” félti őket, kifogásolja verseikben a „merészség” hiányát, örölc, ha „a vers megint töt bet árulna el néki az emberről . . .” és „szeretné, ha a hang mas zenével szólalna meg, legalább némi visszhangjával a valóságos zene mai bonyolult harmóniáinak”. A zenére, annak „bonyolult harmóniái”-ra történő utalás mögött konkrét élmény húzódik meg. 1944 elején a Zeneakadémián Halász Gábor hallotta Waldbauerék előadásában Bartók utolsó kvartettjét. A Bartók kvartett megrázta és felkavarta. A hangverseny után órákon át csatangolt az éjszakában, mert — mint mondta — a zenei remekmű azt fejezte ki, ami már hosszú idő óta őt is foglalkoztatta. És a Bartók-élmény után, három nap alatt írta meg esszéjét. Legutolsó írása, a *Tiltakozó nemzedék* ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik, Rónay Györggyel való polémia formájában.

Ezek voltak Halász Gábor utolsó nyomtatásban megjelent írásai, de nem utolsó művei. Az utolsó műveknek nyoma vezett a német megszállással, illetőleg Budapest ostromával. 1944. március 20-án volt Kossuth Lajos halálának 50. évfordulója. Halász a Széchenyi Könyvtár munkatársaként Kossuth-emlékkiállítás rendezésére készült. A kiállítás megnyitásra készen állott, azonban a náci hadsereg bevonulásával a megnyitás elmaradt. A Kossuth-évforduló alkalmából Halász ugyanakkor előadást írt a rádió rövidhullámú adása számára, külföldi hallgatónak. Bár a rádió már a németek őrizete alatt állott, 20-án reggel az előadás viaszlemezre való felvétele megtörtént. A kisugárzás természetesen már elmaradt. Lehet-e szebb jelkép annál, hogy az a Halász Gábor, aki ifjú korában Kossuthot alig értékelte, s Széchenyiről írt mélyenszántó, a *Naplókat* igazában elsőként elemző tanulmányt, ekkor *legtovább-jutásának* időszakában Kossuth nagysága előtt tisztelgett?!

A németek bevonulását követő napon bementem hozzá a Széchenyi Könyvtárba. Nem sokkal azelőtt, a viaszlemezfelvétel után, jött vissza a Rádiótól. A könyvtár egyik földszinti ablakmélyedésében

ültünk, tanakodva. — Túléljük? — kérdezte Halász Gábor menyaszszonya, aki ugyancsak jelen volt. — Elszánt bizakodással, *igennel* válaszoltam. Halász kételkedve rázta a fejét. A német megszállás nyomasztó légkörében mintha leszámolt volna mindennel. Néhány nap múlva hallottam, hogy még találkozásunk délelőttjén behívatta magához Hóman Bálint (politikai funkciója akkor nem volt, a fővárosi és vidéki könyvtárakat, valamint múzeumokat magába foglaló autonóm testületnek, a *Nemzeti Múzeumnak* volt az elnöke) és közölte vele: — munkahelyét el kell hagynia. — Eltávolítása után — mint aki „nyugdíjba ment” — szerény óbudai lakásán naphosszat dolgozott, hogy befejezze készülő munkáját, ami az általam szerkesztett *Magyar Századok* című sorozat számára készült. Címe ez volt: *Egy század élete*, alcíme pedig: *A XIX. század eszméi*. Válogatás volt ez a mű a 19. század magyar politikai irodalmából; nagy bevezető tanulmánnyal, jegyzetapparátussal és a válogatásban szereplő szövegek szerzőinek tömören megfogalmazott arcképtanulmányaival. Az íróhoz — úgy tűnt — kegyes volt a sors. Mielőtt a *katonai behívójegy* néven kézbesített kényszermunkára-idézés — 1944 júniusában — megérkezett, a négyszáz oldalt meghaladó mű elkészült. A kéziratot Halász jó barátainál, Rédey Tivadaréknál „biztonságba” helyezte. Rédeyék lakását azonban az ostrom alatt gyújtóbomba-találat érte és a kézirat megsemmisült. Az elkészült művet ismertem, betetőzése volt Halász Gábor utolsó korszakának.

Mindaz, amit elmondhattam, vázlatnak is kevés az ő korán megszakadt útjáról. Halász Gábor műve — a magyar és a világirodalom nagy egyéniségeinek világába lehatoló *portréi*, valamint történelmi szakaszokat megelevenítő *tablói* — vitatható vonásaik ellenére, esszéirodalmunk csúcsait érintik. Talán még lesz módom rá, hogy e befejezetlen bevezetés számba menő szavaimat tanulmánnyá mélyítsem?! Annál inkább kötelességemnek érzem ezt, mert alig vagyunk már néhányan írástudók, akik nem csupán művét és egyéniségének külső burkát, hanem az ő belső világát is ismertük.

TOLNAI GÁBOR

BÁLINT GYÖRGY

Az emlékezők lírai-személyes vonulatát akaratlanul is meg kell szakítanom. Olyan nemzedék tagja vagyok, amelynek eszmélesekor Bálint György már nem élt, írásainak így nem lehettem egykorú olvasója, műveit csak később ismerhettem meg. Ezért a hangváltás, ezért a más jellegű megközelítés: életművének elsősorban elvi jellegű tanulságairól szólhatunk, anélkül azonban, hogy egyénisége vagy alkotásai szubjektív megidézésére is lenne módunk.